

ישראל חלומות ומציאות

דו שיח

הרב יונתן זקס

עמוס עוז

אוניברסיטת בר-אילן

ב' בסיון, תשס"א
24 במאי, 2001

■ המרכז על שם שלמה ארגוב לחקר העם היהודי ומדינת ישראל

טלפון: 03-5318157 פקס: 03-5353307
e-mail: israeez@mail.biu.ac.il
[/http://www.biu.ac.il/SOS/po/Argov](http://www.biu.ac.il/SOS/po/Argov)

המרכז עוסק במכלול הנושאים הקשורים בייחודה של ישראל כמדינה יהודית, וביטויים בשני משורים עיקריים:

א הזיקה ההדדית שבין מדינת ישראל ויהדות התפוצות: תרומתה של המדינה לשימור ולחיזוק זהותם היהודית של היהודים בתפוצות, וביטויי הסולידריות של יהודי התפוצות עם מדינת ישראל.

ב מאפייני זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, כפי שבאים לידי ביטוי בחוקי המדינה, סמליה וטקסיה ובצביון רשות הרבים שלה.

המרכז מבקש לתרום להבנה טובה יותר של הנושאים שבתחום עיסוקו ולליבון הבעיות הקשורות בהם על ידי ייזום ועידוד של מחקרים ועריכתם של כנסים וימי עיון והוצאתם לאור של פרסומים בנושאים אלה.

בראש המרכז עומד פרופ' אליעזר דון-יחיא. ■

■ הקתדרה לחברה ויהדות

טלפון: 03-5318157 פקס: 03-5353307
e-mail: israeez@mail.biu.ac.il
[/http://www.biu.ac.il/SOS/po/sjud](http://www.biu.ac.il/SOS/po/sjud)

הקתדרה נוסדה בכ"ה באייר תשנ"ז (1 ביוני, 1997). היא שמה לעצמה למטרה לקדם את המחקר והעיסוק האינטלקטואלי הבין-תחומי בשאלות של חברה ויהדות כגון: זהותה ואופייה של היהדות כדת, כחברה וכתרבות, שאלת אפשרות קיומה של חברה אזרחית במדינת ישראל, ואופייה הייחודי של חברה שכזו כחברה יהודית. כמו כן, מבקשת הקתדרה להציע ניתוח מעמיק של העולם היהודי בעידן הפוסט מודרני וההקשר של שאלת הזהות היהודית ליחסי ישראל והתפוצות, הפוליטיקה של הזהות ועוד. בכוננתה ללמוד לעומק את הקשיים העכשוויים ואת אלו העקרוניים, ולהציב כלים לעיצובה של חברה יהודית מכבדת מסורת ושומרת דמוקרטיה. הקתדרה משלבת הן את העניין והעיסוק האקדמי בנושאים אלה, והן את ההיבט המעשי. ■ בראש הקתדרה עומדת פרופ' אלה בלפר. ■

טלפון: 03-5318157 פקס: 03-5353307
e-mail: israeez@mail.biu.ac.il
[/http://www.biu.ac.il/SOS/po/lainer](http://www.biu.ac.il/SOS/po/lainer)

בני משפחת ליינר ייסדו את הקתדרה כהוקרה להוריהם, שרה ושמחה. מטרתה של הקתדרה לקדם דמוקרטיה ודרך ארץ בחברה הישראלית תוך שמירה על אפיונה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. אחד מתפקידיה העיקריים של הקתדרה הוא להראות שיהדות ודמוקרטיה אינה עומדים בסתירה זה לזה. אדרבה, דמוקרטיה ודרך ארץ הם ערכים יהודים קלאסיים, הצריכים להתקיים בכל רבדי החברה הישראלית. הקתדרה מתמקדת בארבעה תחומים: חינוך, דו שיח בין מגזרים בחברה הישראלית, זכויות אזרח, כנסים ופרסומים אקדמיים. הפעילות מתמקדת בשלוש רמות: אקדמיה, אנשי חינוך וסטודנטים. ■ בראש הקתדרה עומד פרופ' שמואל סנדלר.

■ התכנית ליישוב סכסוכים

טלפון: 03-5318157 פקס: 03-5353307
email:pconfl@mail.biu.ac.il <http://faculty.biu.ac.il/~steing/conflict/conflict.html>

התכנית הוקמה ביוזמתו של הנס בכרך ז"ל, ממלבורן, אוסטרליה. הפעילות במסגרת זו כוללת סמינרים, כנסים, סימולציות, ופרסומים, בנושאים הקשורים לניהול ויישוב סכסוכים. בשנים אחרונות התכנית קיימה כנסים בינלאומיים בנושאים כגון: "גישות יהודיות ליישוב סכסוכים", "יישוב סכסוכים במנהל ציבורי", "דת ויישוב סכסוכים", "גישות לתהליך המדיני אחרי אוסלו" ועוד. לתכנית צמודים לימודי תואר שני ושלישי בניהול ויישוב סכסוכים ומשא ומתן. הלימודים כוללים קורסים בינתחומיים המתבססים על קורסים ממדעי החברה, מדעי הרוח, מדעי היהדות ומשפטים. הסטודנטים בתכנית עוברים הכשרה בגישור ומשתתפים בסימולציות של יישוב סכסוכים.

■ בראש התכנית עומד פרופ' ג'ראלד שטיינברג.

ב - 24 במאי 2001, נערך בקמפוס של אוניברסיטת בר-אילן מפגש פומבי בין שניים מחשובי המנהיגים האינטלקטואליים של העולם היהודי כיום-רבה הראשי של יהדות בריטניה, הרב ג'ונתן זקס והסופר עמוס עוז.

המפגש נערך בחסות מכוני מחקר וקתדראות שליד המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר אילן. היוזמה לקיום המפגש היתה של ד"ר ג'ונתן ריינהולד מן המחלקה למדעי המדינה ולצדו נטלו חלק בתכנון וארגון האירוע פרופ' שמואל סנדלר, פרופ' גרשון שטיינברג, פרופ' סטיוארט כהן, גב' ג'ודי ליבר, גב' שרון לוי ומר דודי פוכטוונגר. בתחילת המפגש השמיע כל אחד משני המשתתפים דברי פתיחה, ולאחר מכן התקיים דו-שיח ביניהם. בעקבות זאת נשאלו שאלות מן הקהל והמשתתפים השיבו לשאלות אלה והוסיפו דברי סיכום. בשל חשיבות הדברים מצאנו לנכון לפרסמם ברבים. תמלילי הד-שיח נמסרו למשתתפים שבדקו את דבריהם והכניסו בהם שינויים ותיקונים. ד"ר יונתן ריינהולד ופרופ' אלעזר דון-יחיא ערכו את הנוסח המתפרסם כאן וגב' ציפי ישראלי התקינה אותו לדפוס. ■

■ הרב יונתן זקס

הרב דוקטור יונתן זקס נחשב לאחת הדמויות האינטלקטואליות המובילות בבריטניה. אחד מספריו הרבים הוא הספר, "The Politics of Hope", שפרקים מתוכו פורסמו בעיתון The Times. עיתון זה תיאר את הספר כאחת האמירות המשמעותיות שנאמרו מפיו של מנהיג דתי בבריטניה. מאז 1991 מכהן הרב זקס כרב הראשי של בריטניה וחבר העמים הבריטי ומוערך כדמות בולטת ומובילה בעולם המחשבה היהודית האורתודוקסית העכשווית. מבין חיבוריו בנושאים אלו ניתן לציין את "Crisis and Covenant" אשר תורגם גם לעברית. ספרו האחרון "A Letter In The Scroll" זכה בפרס להגות ב-National American Jewish Book Awards.

■ עמוס עוז

עמוס עוז הוא מבכירי הסופרים הישראלים. ספריו הרבים ובהם "מיכאל שלי", קופסא שחורה", "פה ושם בארץ ישראל", ולאחרונה, "סיפור על אהבה וחושך" הקנו לו מוניטין בינלאומי. פעילותו הציבורית ומאמריו הרבים בסוגיות חברתיות שונות מציבים אותו כאחת הדמויות החשובות בנוף הישראלי. עמוס עוז הוא פרופסור מן המניין במחלקה לספרות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ומכהן בה גם כראש הקתדרה על שם עגנון לספרות עברית. ב-1991 נבחר כחבר באקדמיה ללשון העברית. עמוס עוז הוא חתן פרס פמינה לספרות, פרס השלום הבינלאומי של פרנקפורט, ופרס ישראל לספרות עברית לשנת תשנ"ח. ספריו תורגמו ל-32 שפות.

9	הקדמה
10	דבריו של הרב יונתן זקס
14	דבריו של עמוס עוז
22	הדיאלוג
25	שאלות ותשובות
27	דברי סיכום של המשתתפים

— |

| —

— |

| —

■ הקדמה

בשנים האחרונות, שתי תופעות, הקשורות בניהן, התחזקו והחלו להפוך לאיום על היציבות בישראל: קיטוב התרבות הפוליטית והידרדרותו של סגנון השיח הציבורי. הדיאלוג בין הרב זקס ועמוס עוז, חשוב מכיוון שהוא מכיל בתוכו בסיס לפתרון בעיות אלה. האירוע כונה "דיאלוג" להבדיל מ"עימות". עימות הוא אירוע בעל אופי תחרותי, שמטרתו להוכיח את צדקתו של צד אחד על פני הצד השני. אין חילופי דעות, אלא רק קידומם של רעיונות קיימים. לעומת זאת, דיאלוג מכיל מגע אמיתי עם האחר, יחסים של קה ותן. הדיאלוג מחבר את המשתתפים בהתנסות משותפת - מאתגרת ומפרה כאחד. דיאלוג עשוי לכלול מחלוקות עמוקות וסוערות באותה מידה כמו בעימות; ההבדל הוא בגישה אל השיח, לא בתוכנו. דיאלוג איננו רק צורה מנומסת יותר של עימות - אלא הוא מאמץ גישה שונה לחלוטין אל הפוליטיקה. שיח פוליטי בישראל הופך לעיתים קרובות למלחמת הכל בכל, שבה הכל מדברים איש אל רעהו בעת ובעונה אחת. מצב זה אינו מלמד על נימוסים לקויים בלבד, אלא הוא משקף במידה רבה רתיעה ממתן לגיטימציה הדדית, רתיעה אשר נובעת מן הפחד מן האחר. דה-לגיטימציה הדדית זו מצמצמת את מרחב השיח, ומגבילה את היכולת "להסכים על אי הסכמה". לעומת זאת, הדיאלוג פותח מרחב דיון ומחזק את היכולת להתמודד עם מגוון דעות. בתור שכזה, מהווה הדיאלוג מרכיב חיוני של הדמוקרטיה. דיאלוג זה, בין הרב הראשי הבריטי לבין סופר חילוני ישראלי, הוא דוגמה מובהקת לפתיחת מרחב הדיון האזרחי והיהודי. בנוסף לכך, מציג דיאלוג זה דרך להתעמת עם הקיטוב ההולך וגובר בישראל.

גורם חשוב שמאז ומעולם אפשר לרכך נקודות חיכוך בחברה הישראלית היה קיומה של תרבות ציבורית יהודית חזקה ומשותפת. בשנים האחרונות הייתה תרבות זו נתונה להתקפה, על ידי התגברות המגמות של כיתתיות דתית מצד אחד וצרכניות וליברטריאניזם מצד שני. כדי לחסום מגמה זו, מציע עמוס עוז קואליציה בין מה שהוא מכנה "החברים החילונים בבית ברל/ביאליק/ברנר" לבין הציונות הדתית. קואליציה כזו תשאף לחזק את התרבות היהודית המשותפת על ידי התמקדות באידיאלים המשותפים של קידום הצדק החברתי והגנה על השפה העברית ועל הרוח היהודית הבאה לידי גילוי בטקסטים הבסיסיים של התרבות היהודית ההיסטורית. יש לקוות שבסיסו של מצע זה, בדרך של דיאלוג, לא רק יימנע קיטוב אלא עשוי גם לתרום להתפתחותה של מדינת ישראל ברוח יהודית יותר ודמוקרטית יותר. ■

ד"ר יונתן ריינהולד

■ הרב יונתן זקס

כבוד היו"ר, גבירתי ורבותי, כבוד גדול בשבילי להיות עמכם, להשתתף עם פרופסור עמוס עוז בשיחה שאני מקווה שתהיה פתוחה, עמוקה וחשובה. עמוס עוז הוא מגדולי הסופרים בעולם. איש מצפון, איש אמת, אדם היודע לשיר את שיר עמו בשפה ברורה בזמנים קשים. ואני מאוד מודה לו שהסכים לפגישה הזאת.

קודם כל אני מבקש להסביר למה הפגישה הזאת חשובה בעיני. במסכת ברכות אומרת הגמרא שיצחק אבינו תיקן את תפילת מנחה, שנאמר: "ויצחק יצא לשוח בשדה לפנות ערב", ומוסיפה הגמרא: "ואין שיחה אלא תפילה - איזה משפט עמוק ופיוטי: שיחה היא מעין תפילה. ולמה? מפני ששיחה היא פגישה עם האחר. והאחר האנושי הוא בצלם ודמות של האחר האלוהי. אם אני לא יכול להיות פתוח לאחר, אני לא יכול להיפגש עם ה'. שיחה היא ממש עניין רוחני. בשיחה יש שתי פעולות: דיבור ושמיעה. ויש בשורות טובות ולא טובות לגבי עם ישראל. בשורות טובות: אנחנו יודעים איך לדבר. אין עם של דברנים בעולם כמו עם ישראל. הבשורות הלא טובות: אני לא בטוח שאנחנו יודעים איך לשמוע. ולפעמים אנחנו שוכחים שהמצווה היסודית ביותר בתורה היא "שמע ישראל". יותר מזה, כשנתן הקב"ה את התורה לישראל במעמד הר סיני, הוא נתן אותה, הוא גילה את עצמו - לא כמו בנצרות לבן האל, ולא כמו באיסלאם לנביא האל, אלא לעם אלוהים, לאומה שלמה, לאנשים ולנשים ולטף, מאמינים ולא מאמינים ביחד. התורה שלנו, האמונה שלנו, היא לא לקהל מאמינים בלבד, אלא ברית עם עם שלם. עד כדי כך, שאם אפשר לומר דבר כזה, הייתי אומר שבמובן אחד תורה שבעל פה היא השיחה הממושכת של עם ישראל בכל דור ודור ובכל אתר ואתר עם העבר שלו, העתיד שלו והיעוד שלו. תורה היא שירה של הרבה קולות.

ואיפה נמצאת השירה הזאת היום? אם באמת אי אפשר היום למצוא שירה כזו, אם אכן אין עוד מקום לשיחה רצינית ומשותפת, ואם במקום זאת יש רק מונולוגים הרבה, אני רואה בזה סכנה גדולה. שלוש פעמים בהיסטוריה שלנו נפלו עם ישראל לגלות: גלות מצרים, גלות אשור ובבל, והגלות הארוכה לאחר חורבן בית שני, וכל פעם מאותה סיבה עצמה - פירוד בעם, שנאת אחים - בין יוסף לאחיו, בין מלכויות יהודה וישראל, ובין הכתות השונות בתקופת בית שני. משפט אחד חוזר ושונה בהיסטוריה שלנו - מה שנאמר על אחיו של יוסף: וישנאו אותו ולא יכלו דברו לשלום". אם אין שיחה, יש שנאה. מראשית עמנו עד היום, עם ישראל היה עם

◀...

קטן, ונגדו עמדו אומות גדולות ומעצמות כבירות: למן מצרים, אשור, בבל, פרס, יוון ורומא העתיקות, הנצרות והאיסלאם של ימי הביניים, ועד הרייך השלישי של היטלר וברית המועצות של סטאלין. הם כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד, הם אבדו ועם ישראל חי. יש רק עם אחד בעולם היכול לסכן את עם ישראל, ושמו עם ישראל. בחשבון כולל, האויב הרציני ביותר הוא לא ערפאת ולא סוריה ולא איראן אלא החומה של פחד ואי הבנות בין יהודי ויהודי. ואם במפגש בינינו אנחנו יכולים לעשות חור קטן בחומה הזאת, להביא תרופה כלשהי לעמנו, אז אני אומר "דיינו".

הנושא שלנו הערב הוא מדינת ישראל - החלום והמציאות. קודם כל החלום: שמעתי סיפור נאה מאלי ויזל. הוא סיפר שהיה זמן שזיגמונד פרויד ותיאודור הרצל גרו באותו אזור של וינה. "ברוך ה' - הוא אמר - הם לא נפגשו". וויזל באר את דבריו: "תדמה מה היה קורה אם היו נפגשים". תיאודור הרצל היה אומר: "יש לי חלום - מדינת ישראל". פרויד היה אומר: "כמה זמן כבר יש לך את החלומות האלה? שכב על הספה שלי ונעשה פסיכואנליזה". להרצל לא היו עוד חלומות והיום לא הייתה מדינת ישראל קיימת". אז ברוך ה', אין תרופה לחלומות של עם ישראל. אני יודע שהמצב בישראל קשה מאוד, בין כלפי פנים, בין כלפי חוץ, ועם כל זה חשוב לי לומר, כבנם של מהגרים, שבשבילי מדינת ישראל היא הגשמת חלום.

האם קרה דבר כזה בכל דברי הימים של העולם עם שהיה בגולה אלפיים שנה בלי כוח, בלי שלטון, נרדף, עונה והושפל - עם זה התנער לתחייה, הקים מדינה, נלחם במלחמות, נטע שדות, בנה ערים, קיבץ נידחים, הציל קהילות בסיכון, בנה חברה פתוחה וכונן ממשל דמוקרטי - האם קרה דבר כזה בהיסטוריה? אני אומר בפה מלא: מדינת ישראל היא נס ופלא, היא תחיית המתים. בשבילי, כאיש אמונה, כל איש ואישה בישראל, דתי או חילוני, שבא לכאן לגור פה, לשרת בצהל, לתרום לחברה הישראלית - הוא או היא מקיים מצוות ישוב הארץ ומצוות לא תעמוד על דם רעך, ובין מדעת ובין שלא מדעת - מלאכתם היא מלאכת קודש. אין לי אכזבות. לא באתי לבקר או לגנות, אלא לשבח ולומר: "אשרי העם שככה לו". אמרו חזל: בקריעת ים סוף - "ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי". אנשים פשוטים ראו מה שלא ראו גדולי הנביאים. זהו סיפור ימינו. ראינו בעינינו מה שישעיהו הנביא ראה רק בחזון. אני אומר: "מאת ה' הייתה זאת והיא נפלאת בעינינו".

אבל אם תשאלו אותי לא על העבר וההווה, אלא על העתיד - האם עבודת הציונות נגמרה ואין עוד מה לעשות - תשובתי היא: יש הרבה לעשות. יש בתנ"ך מילת מפתח בפי כל נביאי ישראל "תשובה", וכרוכות בה שתי פעולות ביחד - תשובה פיזית של עם לארצו ותשובה רוחנית של אומה לאמונתה. זהו תהליך אחד, פעולה אחת ואי אפשר להפריד בניהם - כך האמינו כל נביאי ישראל בלי יוצא מן הכלל. עד עכשיו קרתה רק תשובה פיזית, תשובה רוחנית עדיין לא ראינו. אני מבין שכדי ליצור את התנועה הציונית היה צריך, אולי, מידת מה של חילון. אי אפשר לבנות מדינה, חברה וכלכלה אם אני בטוח שהקבה יעשה את זה בכבודו ובעצמו, לא על ידי מלאך ולא על ידי בני אדם. ערב אחד הלכתי עם אשתי לטייל על שפת הים בחוף של תל אביב וראיתי

שלט שכתוב עליו "אין מציל". בעברית מודרנית הכוונה היא - "No life-guard" אין בחוף מי שממונה על ביטחונם של המתרחצים. אולם בעברית העתיקה שלי התפרש השלט כבעל משמעות תיאולוגית: "הוי גוועלד, אין מציל!" - "אין הקב"ה בעולם חס ושלום! ואולי כדי להציל עם מגלות, צריך להאמין שאין מציל אחר. זו לא האמונה שלי. אני מאמין שאנחנו שותפים של הקב"ה במעשה בראשית ובתהליך הגאולה, אבל אני מבין את אלו שאמרו: התפללנו וחיכינו כבר יותר מדי זמן ואין מציל, אלא אנו עצמנו. אבל ברוך ה', כיום אנחנו במצב אחר. במאה שעברה היה קשה מאד לרוב, או לפחות למיעוט חשוב של עמנו - לשמור על פרספקטיבה דתית. לא במקרה הרעיון המרכזי של זיגמונד פרויד היה תסביך אדיפוס, סיפור של ניכור בין אבות ובנים, סיפור של בנים שרצו באופן מטאפורי להרוג, לאבד, לסתור את עולמם של האבות, של המסורת. היה מן הצדק בדברי פרויד. הסיפור של המאה שעברה היה סיפור של המרד הגדול של היהודים נגד היהדות. אבל מרד זה סימן של נוער. ובהיותה בת למעלה מחמישים שנה, מדינת ישראל כבר עברה את עידן הנוער והיא בגיל המעבר, ועליה לבחור דרך אחרת.

בשנות המדינה הראשונות של המדינה הייתה תנועה שנקראה, "הכנענים". היום הם נקראים פוסט ציונים". שיטתם קבעה כי שיא התרבות היהודית הוא להיות בדיוק ככל הגויים, להמציא חברה בלי שום צביון יהודי. זוהי התכלית, התפקיד של 4000 שנות היסטוריה - להיות ככל הגויים. תאמינו לי, האמריקאים לא רוצים להיות ככל הגויים, האנגלים לא רוצים להיות ככל הגויים. מה נשתנתה האומה הזאת מכל העמים, שכל הגויים רוצים להיות משהו מיוחד ועם ישראל רוצה להיות לא משהו מיוחד, אלא ככל הגויים? היה חסיד, שלמה קרליבך זכרונו לברכה. הוא היה אומר: "כשאני הולך לקמפוס באוניברסיטה, ואני שואל את הסטודנטים מי אתם, מה אתם - אם מישהו אומר: 'אני קתולי', אני יודע שהוא קתולי. אם מישהו אומר: 'אני פרוטסטנטי', אני יודע שהוא פרוטסטנטי. אם מישהו אומר: 'אני סתם בן אדם', אני יודע שהוא יהודי". אז מספיק כבר! כבר הגיע הזמן להפסיק לשלול את העבר שלנו, המסורת שלנו, הירושה שלנו. עולם הרוח שלנו. כמאמינים בני מאמינים, אנחנו לא חגבים, אנחנו ענקים! איפה הגאווה, הביטחון העצמי שלנו? אני אומר שאמונת ישראל היא גדולה מכדי להיות הירושה רק של המאמינים. דת ישראל היא גדולה מדי מלהיות רק הנכס של הדתיים. ריבונו של עולם, איפה היום המשוררים הדתיים, המוסיקה הרוחנית, הסרטים, הספרות הרוחנית של עם מבוגר ועצמאי בארצו? איפה נוכל לשמוע כיום, אם בעולם התורה והישיבות, אם בעולם התרבות הכללית והאוניברסיטאות - את קולו של ישעיהו הנביא, או של הרמב"ם, איפה נמצא את מורה הנבוכים בן זמננו?

מספרים על הרב קוק זצ"ל, כשנתקע בלונדון במלחמת העולם הראשונה, היה הולך תמיד לגלריה הלאומית הבריטית לראות תמונות של רמברנדט. וכך היה אומר: "המדרש מלמדנו שביום הראשון של בריאת העולם ברא הקב"ה אור מיוחד, וגנז אותו לצדיקים לעתיד לבוא". והוסיף הרב קוק: "לקח הקב"ה קצת מן האור הזה ונתן אותו לרמברנדט, וזה מה שאני רואה בתמונות שלו. איפה נמצא היום רב, או אפילו חילוני, שיכול לחשוב מחשבה כזאת?".

◀...

תאמינו לי, כיחיד אפשר להיות יהודי דתי טוב או יהודי חילוני טוב בלונדון, בניו יורק והיום אפילו במוסקבה. מהו הדבר שיכול להיות רק במדינת ישראל? התשובה היא: תרבות יהודית רוחנית ברשות הרבים, שהיא עצמה תוצאה של שיחה ממושכת, כוללת ופתוחה בין כל הזרמים, בין כל העדות והכתות - שיחה של עם ישראל עם עצמו, עם העולם ועם ה', שיחה שהיא מעין תפילה, שיחה שהיא התורה שבעל פה של דורנו. ואני מתפלל שהשיחה הזאת שלנו הערב תהיה אולי סמל קטן והתחלה קטנה של השיחה החדשה הזאת, גדולה ועמוקה שחיה בתוכנו, אמן. ■

■ עמוס עוז

כבוד הרב זקס, מארחי היקרים, מורי ומורתני, חברות וחברים. טוב לחזור הנה מפני שצדק הרב זקס באמרו ששיחה היא לא רק מגע בין אדם לזולתו, אלא היא אולי אחד מן הסוגים הדקים ביותר של מגע בין אדם לנפש שלו. אבל הבה נפתח במחלוקת, ונפתח בה מיד. בניגוד לרב זקס, אני דווקא מצטער מאוד על כך שהרצל לא פגש את פרויד בוניה. אילו הרצל פגש את פרויד בוניה, בין אם שכב על ספתו או לא שכב על ספתו, אני מאמין שהרצל היה משכנע את פרויד לבוא ארצה והיינו כולנו מתעשרים מאוד. חבל שהוא לא פגש גם את קפקא. גם הוא היה בסביבה. חבל שהרצל לא פגש את איינשטיין. חבל שהוא לא פגש את שפינוזה. והייתי יכול להמשיך עד קריאת שמע של שחרית ברשימת האנשים שחבל שהוא לא פגש.

אבל דבר אחד אני רוצה לומר לכם בשמחה עצומה. אין לכם מושג באיזו התרוממות הנפש שמעתי את הלשון העברית שבפי הרב זקס. אני לא אגלה לכם סוד גדול וגם לא אשמיע השמצה נוראה, אם אומר לכם שיש רבנים כאלה ואחרים שחיים בארץ ישראל כבר המון שנים, ביניהם רבנים שקולם הולך מסוף העולם ועד סופו, (וכמעט שאמרתי רחמנא ליצלן), והם אינם יודעים לומר משפט עברי אחד כהלכתו. ובעניין זה, אגב, ורק בעניין זה, אין שום הבדל בין מסרסי השפה העברית מבין האורתודוכסים לבין מסרסיה מבין הרפורמים ומסרסיה מבין הקונסרבטיבים. כולם חזית סורסית אחת. אין, גבירותי ורבותי, אין לעם ישראל שפה משותפת אחרת מלבד השפה העברית. כשאני אומר שפה משותפת אני מתכוון גם, פשוטו כמשמעו, שפה שבה יכול יהודי מזרחי ויהודי מערבי ויהודי דרומי וגם ערבי ישראלי לשוחח עם זולתו. אין לנו שפה משותפת אחרת: גם לעומק הדברים. אין לנו הגדרה עצמית שתאחד את כולנו מקצה ועד קצה, מלבד השפה העברית. היא אולי הגדול שבאוצרותינו עכשיו, בזמן הזה. היא אולי היצירה הנפלאה ביותר שיצר עם ישראל, כקולקטיב, לא כיחידים. גם מי שהחזיר לחיים שפה שנחשבה מתה, כמו לטינית, כמו יוונית עתיקה, לא היה אדם יחיד. אכן, העברית לא מתה אף פעם, היא היתה "יפהפיה נרדמת". ולו היה לי זמן, הייתי גם מספר לכם את הסוד הגדול, מי נתן לה את נשיקת החיים, וזה לא היה אדם יחיד, גם לא אליעזר בן-יהודה לבדו, עם כל תרומתו החשובה.

השפה העברית נמצאת כיום במצור קשה, מבית. יותר ויותר אנשים, מימין ומשמאל, חילונים, חרדים, כאלה ואחרים - מפנים לה עורף ומדברים בעצם בליל אמריקני די קלוקל ודי צולע. לא הרחק מכאן, אולי עשרה קילומטרים בקו אווירי, בלב ליבה של ישראל לכל הדעות, גם על

◀...

פי תפיסתם של היונים - בונים עכשיו עיר חדשה ששמה בישראל: Airport City. על דבר כזה היו נופלות ממשלות בארצות אחרות! על זה היו יוצאים המונים לרחובות להפגין. רק לפני ימים אחדים קיבלתי מכתב מראש עיר חשוב בישראל, שמארגן איזה קונגרס בינלאומי, פנה לכל מיני אנשים, פנה גם אלי באנגלית. החזרתי לו את המכתב בחמת זעם, בלי לקרוא, וכתבתי לו שאילו ראש עיר בצרפת היה מעז לכתוב לסופר מכתב באנגלית, הוא לא היה יכול להמשיך בתפקידו. אז אולי תשתוממו לשמוע מפי אדם מתון, יוני, כמוני, דברים ניציים כאלה; אבל לעניין השפה העברית אני חש שאנו עומדים בסכנה גדולה מאוד שתאבד לנו את הקרקע שמתחת לרגלינו והשמיים שמעל לראשינו.

עכשיו נדבר קצת על חלומות ציוניים. קודם כל אני מבקש את רשותכם לקבוע בפשטות, שמכל החזיונות הגדולים, השונים, המשונים, הנפלאים, הפחות נפלאים, מכל החזיונות של המאה ה-19, החזון הציוני הוא החזיון היחיד שקם והיה לממשות. אבל, ככל חלום שהתגשם, גם החלום הציוני איננו דומה למה שהיה כשעדיין היה רק חלום. זה לא שייך לטבעה של החזיונות. זה שייך לטבעם של החלומות. הרב זקס הזכיר כאן את פרויד ואת הרצל, שני בעלי חלומות מובהקים. טיבם של כל החלומות בעולם, שהם נפלאים, מושלמים, מלהיבים, מרהיבים, כל עוד הם בחזקת חלום, חזון, פנטזיה. חלום שהוגשם הוא חלום שנשחק קצת, התרפט קצת, השתחק קצת, אולי אפילו הכזיב קצת. כך הוא כשבונים בית, במרחק שבין התוכנית לבין ההקמה. כך זה כשמקימים משפחה. כן הוא כשכותבים רומן. כך אפילו כאשר אדם מגשים פנטזיה מינית. או כשאדם מקים משפחה. כך הוא כשאדם נוטע גינה. כל חלום שקם ונהיה - יש בו טעם אכזבה.

שמה האמצעי של מדינת ישראל על כרטיס הביקור שלה, אילו היה לה שם אמצעי - ראוי היה להיות "ציפיות גדולות". מה לא קיוו כאן! שנהיה אור לגויים, "גנרטור כל עולמי"; שנחדש ימינו כקדם, שנראה לעולם גבריות כהצגה יומית, שנשבור את שיא העולם במוסר לגובה. אני לא לועג לחלומות האלה, אני רק מדבר על ריחוקם כרחוק שמיים מארץ. אמרתי ישראל היא חלום שהתגשם, ואני חייב מיד לתקן את עצמי, כי האמת היא יותר מורכבת. לא היה חלום אחד, היה צרור שלם של חלומות. היתה קואליציה רופפת ולא נוחה של חזונות, של תקוות שונות, של תוכניות אב ושל תוכניות מתאר, ובהן גם תוכניות שסתרו זו את זו סתירה גמורה. את המכנה המשותף לכל התוכניות האלה, השונות והמרוחקות, אפשר אולי לתאר בשורה אחת משיר ישן ומתוק, מתוק לי במיוחד כי הוא כמעט נשכח מלב: "כאן בארץ חמדת אבות תתגשמה כל התקוות". כל התקוות לא מתגשמות בחיים, בשום שטח, בשום עניין. לא בנישואין ולא בפוליטיקה ולא בארץ חמדת אבות.

שתיים שלוש תקוות אולי כן הגשמו. יש קובץ שירים יפה של יהודה עמיחי ששמו הוא מרחק שתי תקוות". הנה מה קרה לחלומות הציוניים הרבים: אחדים מהם הוגשמו, אחרים נשכחו, ואחדים הפכו בעיני לחלומות בלהה, כגון החלום של "שלמות הארץ", שבהכרח הוא כרוך בדיכוי עם אחר ובגזילת כבשת הרש של עם אחר. חלק מן החלומות התגשמו עד כדי כך, שגם בהם ליבנו ואנחנו כבר מפנים להם עורף. למשל, תחיית השפה העברית, בקנה מידה שלא ישוער.

◀...

מידי יום ביומו, בערך שבעה מליון בני אדם מדברים עברית. יהודים ישראלים, ערבים ישראלים, ערבים בשטחים, אנשים שגרים בחוץ לארץ מסיבות שאינני מבין, גם הם מדברים לעיתים קרובות עברית - כמעט שבעה מליון בני אדם. אתם יודעים שלפני 100 שנה לא היו בארץ ישראל, לא היו בכל העולם, יותר מכמה אלפי אנשים שדיברו עברית בחיי יום יום? "קומץ אלמונים מזי רעב ובני בלי צל" דיברו עברית. מי דיבר עברית? אינני מדבר על עברית של סידור התפילה או עברית של טקסים. כוונתי לעברית בחיי יום-יום - עברית במטבח, עברית במקום העבודה, עברית בגן, עברית ברחוב, עברית בחדר המיטות.

איזה גבר אמר לאישה: 'אני אוהב אותך', או אישה לגבר: 'אני אוהבת אותך' בעברית, לפני מאה שנה? העברית עדיין לא היתה שפה אינטימית. בירושלים של ימי ילדותי, כל מי שהיה למעלה מ-45-50 לא דיבר עברית. דיבר לאדינו, דיבר יידיש, דיבר פולנית, דיבר גרמנית, דיבר רוסית, דיבר ערבית, דיבר פרסית. עד כדי כך, שאני כילד פחדתי פחד אמיתי, שכאשר אגיע לגיל ארבעים וחמש, יום אחד אני אתעורר בבוקר ואדבר יידיש. חשבתי שזה כמו שיער שיבה או כמו הקמטים: עניין של גיל. שבעה מליון בני אדם מדברים כיום עברית, לא כולם בשמחה: יש ערבים שמצטערים שהם מוכרחים לדבר עברית לפרנסתם. ועם כל זאת: שבעה מליון בני אדם - זה למעלה ממניינים של דוברי נורבגית בכל העולם, זה למעלה ממניינים של דוברי דנית בכל העולם. שבעה מליון זה אפילו הרבה יותר ממניינים של דוברי האנגלית בכל העולם בימי ויליאם שייקספיר! (אז היו משני עברי האוקיאנוס פחות מחמישה מליון דוברי אנגלית). ובזה אגב לא אמרתי שכל סופר או משורר עברי שכותב כיום הוא שייקספיר. אין יותר מחמישה שישה כאלה בכל תל אביב כרגע... שבעה מליון דוברי עברית הם הישג היסטורי גדול אולי עוד יותר מאשר הקמת המדינה וקיומה, יותר מאשר הניצחונות הצבאיים.

מן הרגע הראשון של המפעל הציוני, האבות המייסדים האמהות המייסדות תלו בו תקוות רבות, אבל היו אלו תקוות שונות ולעיתים - תקוות שמבטלות זו את זו. "אנו באנו ארצה לבנות ולהבנות בה", אבל מה לבנות? איך להיבנות? היו כאלה שבאו "לחדש ימינו כקדם", לבנות כאן את מלכות דוד ושלמה, והיה להם ציור תנכי מובהק מאוד של חידוש ימי דוד ושלמה. היו אחרים שבאו הנה לא כדי לחדש את ימי דוד ושלמה, אלא כדי לתקן את הגוף ואת הנשמה ואת הלב, ולהכשיר את הקרקע לביאת המשיח, שסבורים היו כי היא קרובה מאוד. היו אחרים פחות צנועים, שלא ציפו לביאת המשיח אלא חשבו שהם בעצמם המשיח. והיו כאלה שבאו הנה לא מחזיונות תנכיים ולא לשם ביאת המשיח, אלא באו כדי להחיות כאן, דווקא כאן, את השטעטל ממזרח אירופה. באמצע אדמת כנען. ועד היום יש לי מכרים אמריקאים שבאים הנה, בפעם הראשונה בחייהם, מעיפים מבט אחד ימינה ושמאלה וחורצים בעצב: "No Beigel, no lox". לך ספר להם שאברהם אבינו לא דיבר יידיש והרמבם לא אכל בחיים שלו לא בייגל ולא לקס. מה לעשות, היה איזה גם כיסוף כזה לבנות כאן "ממלכת יידישקייט ועם של שטעטל".

לעומתם, היו כאלה שהתכוונו לבנות כאן גן עדן מרקסיסטי, שרוסיה בעצמה תבוא ותשתחוה לנו אפיים. מייסדי הקיבוצים המרקסיסטים. להם היה חלום שלבא לפומא לא גלי. הם לא דיברו <...>

עליו. אבל אולי ב"כובע שלי" כמספר סיפורים אני אגלה לכם סוף סוף מה היה חלומם הציוני של המרקסיסטים האלה. הם חלמו שיום אחד סטאלין עצמו יבוא לבקר בקיבוץ, והם ייקחו אותו לסיור ויראו לו את הלול ואת הרפת ואת חדר האוכל ואת בתי הילדים, אחר כך יביאו אותו לחדר האוכל ויתנו לו הרצאה נוקבת לכל אורך הלילה, וילמדו את סטאלין פעם ולתמיד מה זה באמת מרקסיזם-לניניזם, הם ידעו יותר טוב ממנו. אני לא אומר את זה באירוניה, הם באמת ידעו יותר טוב. ואז, ככלות הלילה יקום סטאלין על רגליו ויגיד להם ברוסית עסיסית: Bloody Jews, אני צריך להודות, אתם עשיתם סוציאליזם כאן יותר יפה מאשר אנחנו עשינו ברוסיה, ואז - למות מאושר.

היו אחרים, למשל מייסדי הקיבוץ שלי, חולדה, שלא היו מרקסיסטים. וגם לא חלמו על מדינת יהודים. הם חלמו על הרבה פחות והרבה יותר מאשר מדינה. הם היו גורדוניסטים, טולסטוינים, אנשים רליגיוזיים מאוד שחלומם היה להפוך את הארץ לא למדינה - מדינה נראתה להם "גויים נאחסים". עניין לילדים קטנים ולגויים, שישחקו להם במדינה. מייסדי חולדה קיוו לכונן כאן מין פדרציה רופפת של קהילות כפריות קטנות, בלי ערים, קהילות אשר בהן אנשים יעבדו עבודת אדמה, יחיו חיי אחווה ושותפות, יחלקו ביניהם את הכל, יגיעו למדרגה רוחנית גבוהה יותר, דרך מגע בלתי אמצעי עם הטבע, דרך התייחדות עם הנוף, דרך שוויון, חיי פשטות וצניעות; הם היו אולי אנרכיסטים חברתיים רליגיוזיים. אני יודע שזה נשמע מסובך, אבל כאלה היו מייסדי הקיבוץ שלי. אנרכיסטים רליגיוזיים סוציאליים. ויכולתי להמשיך ולספר לכם כהנה וכהנה, ולהיסחף ולספר לכם טרילוגיה ציונית שלמה מכל שלל החלומות של האבות המייסדים והאמהות המייסדות, אולי פעם אחרת.

ומה יצא? לא מלכות דוד ושלמה, לא שטעטל, לא גן עדן מרכסיסטי, וגם לא אגודה של קהילות אנרכו רליגיוזיות. יצאה ארץ ים תיכונית, חמת מזג, חמת לב, לפעמים נדיבה, לפעמים מסובכת עם עצמה, הר געש תרבותי, הר געש דתי, חברתי, עדתי; ואני רוצה לומר לכם, זה לא נורא כשלעצמו. יש בזה אפילו איזה דבר נכון, יש בזה איזה קסם, כל עוד המתחים האמיתיים, מתחת לפני השטח של מפלגות וסיעות וקואליציות ובחירות, הם מתחים רוחניים ומוסריים; ואני מזהה אנרגיות מוסריות, פאתוס מוסרי כמעט בכל המחנות, לרבות סוגים של פאתוס מוסרי הנראים לי איומים ונוראים. אבל כל עוד הליבה של הויכוח הזה, היא במחלוקת מוסרית בשאלות: מי אנחנו, מה באנו להיות כאן, מה מותר לעשות, מה אסור לעשות, איזה מטרה מקדשת את האמצעים ואיזה אמצעים, האם כל מטרה מקדשת את האמצעים, האם המטרה מקדשת את כל האמצעים כל עוד זוהי ליבת הויכוח, לא נורא, בתנאי שהויכוח לא יהיה ויכוח אלים. אגב, גם הפוסט ציונות שהוזכרה כאן היום, גם היא תוצר מובהק של הציונות, תוצאת לוואי מובהקת שלה; ובסופו של דבר, הפוסט ציונות כנראה גם תנצח. יהיה זה יום אחד, כאשר מדינת ישראל תשכון לבטח, ואז יוסכם על הכל - הציונות מלאה את תפקידה. במקומה תבוא שאלת הזהות הרוחנית, שאלת תכני החיים, שאלת סדרי החברה, שאלת מערכות הערכים. הציונות עצמה תלך בכבוד גדול אל המוזיאון. לפי דעתי, עוד לא הגיע הזמן לכך. כל הארץ מלאה שאון וזעם וכאב ותסכול, כי זוהי חברה מתווכחת, חברה קרועה; מפני שלכל אחד כאן נדמה שהוא שומר

◀...

על החיים ועל המוות, ושאלם לא ילכו בדרכו - הכל יקרוס. היוכחים הסוערים אצלנו בסופו של דבר אינם ויכוחים על מחירי הבירה, אפילו לא על סוגי התחבורה, רכבת מול מכוניות פרטיות. בויכוחים הנוקבים ביותר אצלנו אני מזהה איזה פאתוס מוסרי, איזו תחושת מעורבות אישית של יחיד, "אם לא תלכו בדרכי הכל יקרוס, הכל יהיה אבוד". והתחושה הזאת היא אולי המכנה המשותף שזר, שהגיע הנה ממאדים ולא יודע מילה עברית, היה מזהה אילו היה מביט בויכוח ישראלי בהשוואה לויכוח בריטי או ויכוח איטלקי, או לויכוח סקנדינבי. זר גמור יוכל להבחין בכך שהמתווכחים מושקעים בזה, כאילו אם עמדתו של היריב תנצח יחרב עולמם שלהם; כאילו הם מנסים להציל את היריב מסכנה מיידית שהיריב הזה ממיט על עצמו ועליהם.

כיון שאמרתי ויכוחים וקרעים, אני רוצה לנצל את ההזדמנות ולהעיר שלוש הערות אינטלקטואליות עכשוויות, שהן רק למחצה ממין הנושא, אבל אני מנצל כל במה שיש לי להשמיע אותן. ההערות האלה תהיינה שלושתן קונטרורסליות. הן לא תגרומנה תענוג אבל אני חייב לומר אותן. אלה הם דברים שמעיקים על מצפוני.

הערה ראשונה: יונים וניצים, ימין ושמאל, כאלה ואחרים, צריכים לשאול את עצמם לאור המאורעות האחרונים מחדש ובאופן נוקב מאוד, האם מתקרב היום, שבו השטחים שכבשנו במלחמת ששת הימים, השטחים המאוכלסים, הופכים לנו לרועץ ולמעמסה; וגם בלא שלום מוטב יהיה למדינת ישראל לקבוע חד-צדדית את גבולה, להיערך על הגבול הזה ולהגן על עצמה מגבולה. אני מעריך שזה יהיה קשה פחות למדינה, מאשר להגן על עצמה מתוך שטחים כבושים.

דבר שני: כשיבוא היום לשוב אל שולחן המשא ומתן, והוא יבוא, דרישתה הראשונה של מדינת ישראל צריכה להיות פתרון מקיף לבעיית הפליטים הפלסטינים משנת 1948. לא "זכות השיבה", בשום פנים ואופן, אלא פתרון מקיף לבעיית הפליטים. צריך שזה יהיה תנאי ישראלי לשלום, גם אם הצד השני יגיד: "לא צריך, עזבו את זה, זה לא עניינכם, תשאירו את זה לנו". כי כל עוד מאות אלפי בני אדם מתנוונים במחנותיהם, גם באשמת מנהיגיהם, גם באשמתנו, הרי הסבל מתרחש על מפתן דרכנו - הסבל, הניוון, היאוש, מאות אלפי אנשים חיים בזבל; וכל עוד הם חיים בזבל - לא יהיה לישראל ביטחון. זוהי אחת מבעיות הביטחון הלאומי של ישראל. לו אני הייתי מייצג את ישראל במשא ומתן, הייתי כי אומר מסיבות ביטחוניות, לא רק מוסריות, בלי שיימצא פתרון למאות אלפי הפליטים הפלסטיניים, מחוץ לשטחי מדינת ישראל, לא נחתום על ההסכם.

והדבר השלישי שאני רוצה לומר, ובכך אעזוב את האקטואליה: אני, כאדם שניהל הרבה שיחות עם פלסטינים והרבה קשרים עם פלסטינים, חש היום בטרגיות, שהעם הפלסטיני שוב הולך שולל אחרי מנהיגות שמוליכה אותו בדרך פנאטית, הרת אסון להם, לפלסטינים, ולנו, היהודים.

כמעט הכל שנוי במחלוקת. חיים כאן שישה וחצי מליון אזרחים, שישה וחצי מליון ראשי ממשלה, שישה וחצי מליון נביאים, שישה וחצי מליון משיחים, כולם צועקים בבת אחת ואף אחד לא מקשיב. (רק אני מקשיב לפעמים, ככה אני מתפרנס). כל תור ליד תחנת אוטובוס במדינה הזאת תופס בקלות ניצוץ, והופך לסמינר סוער, שבו זרים גמורים מתווכחים לא רק על אסטרטגיה

◀...

ועל כלכלה ועל משפחה, אלא גם על מהות ההיסטוריה, על משמעות המוסר, על התיאולוגיה, על הקשר בין עם לאלוהים ועל מטאפיזיקה. ובעוד הם מתווכחים על עמדות מוסריות, זה לא מפריע להם למרפק את דרכם אל ראש התור. אני אוהב את המדינה הזאת גם בימים שאני לא יכול לשאת אותה. אני אוהב אותה גם ברגעים שאני לא סובל אותה, ויש לי לא מעט רגעים כאלה. אני אוהב אותה בין היתר מפני שהטמפרמנט הזה, של אנשים מתווכחים, של אנשים מעורים, של אנשים שיש אש בעצמותיהם. גם אם האש הזאת נראית לי אש זרה, הטמפרמנט הזה קרוב ללבי, מפני שהוא טמפרמנט יהודי, מפני שבמקורו הוא מייצג את העובדה שיש גרעין אנרכיסטי נפלא במורשת ישראל.

אמרתי כאן לפני חמש שנים - ואני עדיין מסכים עם עצמי למרות שעברו חמש שנים - כי לא במקרה אין ליהודים אפיפיור, ולא יכול להיות להם אפיפיור. אילו מישהו היה קם וקורא לעצמו או לעצמה "האפיפיור של היהודים", כל אחד היה ניגש לאפיפיור הזה, טופח על שכמו, ואומר הי פופ, אתה לא מכיר אותי, אני לא מכיר אותך, אבל סבא שלי ודוד שלך עשו עסקים במינסק או בקזבלנקה; ולכן תקשיב רגע בשקט, תן לי להסביר לך אחת ולתמיד מה אלוהים באמת רוצה מאתנו. זה לא חילול ה', להפך, זה הגרעין, זו הליבה הלוהטת של מורשת ישראל. לכן אין לנו אפיפיור, לכן כל גילוי אפיפיורי בתרבות ישראל נראה לי כסטייה (אבל גם אני נראה לאחרים כסטייה). זה מתחיל במסורת העתיקה שבה אברהם אבינו, עומד שם למטה בעמק השידים, ופונה אל אלוהים אחרי שהוא מתמקח אתו, כמו סוחר מכוניות משומשות - 50 צדיקים, 40 צדיקים, 30 צדיקים, יורד ל - 10 צדיקים וגם זה לא עוזר. והוא פונה אליו במילים נועזות, מילים אשר לא תאמנה: "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" ביטוי אשר בימינו לא יעלה על הדעת, לא בנצרות וכנראה גם לא באסלם.

מה עושה אברהם בכך שהוא אומר השופט כל הארץ לא יעשה משפט? בעצם הוא תובע לדין את ה- chief executive, את ראש הרשות המבצעת, כאומר: אף אתה לא עומד מעל לחוק. יותר מזה, הוא אומר למחוקק: אתה אכן מקורם של כל החוקים, אבל גם אתה לא יכול לשחק בחוקים שאתה עצמך חוקקת. ולא שמענו שיצאה אש משמים ואכלה את אברהם כשהוא אמר את הדברים הנוראים האלה: "השופט כל הארץ לא יעשה משפט".

והמסורת הזאת נמשכת, והיא נמשכת בדברי הנביאים והיא נמשכת באיוב והיא נמשכת בפרשת תנורו של עכנאי; והיא נמשכת והיא מלווה כאיזה עורק פועם את כל תרבות ישראל, עד לרביים חסידיים במאה ה - 18 שתבעו את ריבוננו של עולם לדין תורה, ולא יצאה אש משמים ולא אכלה אותם. זו המסורת האנרכיסטית הנפלאה של תרבות ישראל: כמעט כל אדם יודע טוב יותר, כל אחד יכול להגיד לא רק לזולתו מה לעשות וגם לא לעשות, אלא גם לאלוהים. והמסורת הזאת מפעימה, כעורק רוטט נפלא, את הספרות העברית החדשה במיטבה. את ביאליק ואת ברנר ואת ברדיצבסקי ואת אורי צבי גרינברג ואת יהודה עמיחי ואת מרטין בובר ואת ס. יזהר ואת יהודה עמיחי, עד לאחרוני האחרונים. "אלוהים מרחם על ילדי הגן, פחות מזה על ילדי בית הספר, ועל הגדולים לא ירחם כלל" - כותב עמיחי - "אלמלא האל מלא רחמים, היו הרחמים בעולם, לא רק בו". הוא לא סוטה, עמיחי, הוא לא כופר, הוא הולך בדרך המלך של הגניוס

<...

היהודי רודף הצדק, המטיח כלפי שמים. זו הליבה, אם נאבד את הליבה הזאת - איבדנו הכל. אני חושב שהספרות העברית, לפני כמאה שנה או יותר ועד היום, בעצם קיבלה את הלפיד. קיבלה עליה את עיקר העול של ההתמודדות התיאולוגית, של אי שקט, של הייסורים העצמיים וגם של ההלקאה העצמית הנוראה, שהיא כמיטב מסורת הנביאים. הספרות העברית, כבר בדורם של ביאליק וברדיצבסקי ומנדלי מוכר ספרים, קיבלה על עצמה את התפקיד האכזרי הזה. לא כולה עומדת בו, לא אז ולא כיום. לא כולה אפילו מתעניינת בו, לא כולה אפילו מסוגלת לראות בו שליחות. אבל יש איזו לחימה בספרות העברית, שהיא בעצם דרך המלך של החוויה הישראלית לדורותיה, ועל זה אני יכול רק לרמז כאן.

אני בין הגורסים, כי כל המהלך של פוליטיקה דתית, לכל גוניה, יונית וניצית, אולטרה-אורתודוקסית, מתונה כזאת ואחרת, המהלך של פוליטיקה דתית הוא מלכתחילה שגיאה טרגית. נכון שבלי פוליטיקה דתית אולי האינטרסים לא היו מוגנים ואולי הרחוב היה פחות "יהודי" מכפי שהוא כיום; ואולי מי יודע, רחמנא ליצלן, מה עוד היה קורה כאן. אבל השימוש בפוליטיקה דתית כמכשיר לקידום תפיסת עולם דתית היה לרועץ, קודם כל למורשת ישראל עצמה: מפני שהוא סגר אותה בתוך גטו, מפני שהוא עושה אותה לנוכחות מאיימת על המוני חילונים צעירים, מפני שהם מיד זיהו אותה עם "לא אנחנו, הם". כלומר, הדתיים האלה, הם שרוצים מאתנו כל מיני דברים, הם שרוצים לרדת לחיינו, להגיד לנו מה לעשות ואיך לחיות, הם אלה שלא נותנים לנו לחיות. יכולת ההשפעה העצומה שמקופלת במורשת ישראל, בין אם לפי התפיסה האורתודוקסית, בין אם לפי תפיסות אחרות יכולת זו ספגה מכה אנושה, דווקא מידי הפוליטיקה של המפלגות הדתיות, מן העובדה ששומרי המצוות בארץ סגרו את עצמם בגטאות פוליטיים

עכשיו אני מעלה הצעה מעשית. מעבר לכל המפה המפלגתית, יש בישראל שלושה כוחות. כוח אחד, גדול ועצום ורב כחול אשר על שפת הים, הוא המתיוונים. כשאני אומר 'מתיוונים' אני מתכוון לאותם אנשים שכבר לא נוח להם בשפה העברית. הם עוד מדברים עברית אבל הולכים והופכים אותה לאנגלית. על המושב לימינו של נהג המונית שהביא אותי הנה, היה מונח עיתון ערב, ובו היה כתוב: "אישה ננשכה בידי כלב". רתחתי, העיתונאי שכתב את הידיעה הזו שמע בטלוויזיה באנגלית את המשפט: A woman was bitten by a dog. אותו עיתונאי העתיק את המבנה הלשוני האנגלי לכתבה שלו, במקום לכתוב בעברית "כלב נשך אישה", ובזה לבנות את ההיררכיה הנכונה. היררכיה זו היא ההולמת את רוחה של השפה העברית, שבה עושה המעשה עומד תמיד במקום הראשון "ואברהם יושב פתח האוהל", ולא "באוהל על יד הפתח יושב אברהם". קודם העושה והמעשה, ורק לאחר מכן התארים. דוד המלך, לא המלך דוד, כמו שנקרא המלון ההוא. זוהי ההיררכיה העמוקה של השפה העברית, והיא נפלאה בעיני. היא מבשרת אותו אנרכיזם פנימי, אותה שאיפת צדק: קודם כל אתה דוד, אחר כך מלך. אולי כן מלך, אולי לא מלך. היית דוד לפני שהיית מלך וגם כשלא תהייה מלך, תהייה דוד. יתר על כן, כשאומרים לי: "אישה ננשכה בידי כלב", לכלב יש ידיים? ואילו היו לו ידיים, וכי הוא נשך אותה בידיו? על כן אמירה כזו היא אחד מסימניה של פלישת המתיוונים.

לעומת המתיוונים ישנם ציבורים שונים של שומרי מצוות, ויש גם מה שאקרא לו, לשם הקיצור, <...>

"בית ברל" או "בית ביאליק" או "בית ברנר" - שזה אותו בית. הקואליציה שאני מציע לכם היא בשלושה עניינים: עניין אחד הוא הגנת השפה העברית. מה, רק השטחים קדושים? אף שעל, אף גרגר מאדמת ארץ ישראל? מדוע לא להגן על השפה, שהיא משכנם של כל נכסי הרוח, היא השמיים שמעלינו? בזה אפשר לעשות קואליציה, בזה יש שפה משותפת. בזה אני רואה אינטרס מיידי משותף - גם בחקיקה, גם במאבק פוליטי, גם בהפגנות רחוב, שלא יהיה פה Airport city אחד גדול. הגנה על הרוח פירושה הגנה גם על מה שנקרא ספרי קודש וגם על מה שנקרא ספרי חול, על כל אוצרות תרבות ישראל. דבר שלישי: צעקת העניים העשוקים. אני אומר לכם שצעקת העשוקים עולה אל לב השמיים, ועוד מעט ירד אלוהים אל הבקעה, לראות הכצעקתה. אני חי בערד, יום יום אני רואה שם בסביבה את העוני הזה, בירוחם, בדימונה, בכסיפה וערערה. ואני אומר לכם שאנחנו היינו כמקולקלים שבעמים, כנבזים שבהם. "על מוכרם בכסף עני ואביון בעבור נעליים" - האגואיזם, הנבזות, האנוכיות הנוראה היא שתוריד אותנו שאולה.

על שלושת הדברים האלה - על הגנת השפה העברית, על הגנת הרוח ועל צעקת העניים והעשוקים, על זה אולי אפשר וראוי לעשות קואליציה בין שומרי מצוות לבין בית ביאליק או

ברנר. ■

■ הרב זקס

שמעתי בדבריו, פרופסור עוז, מילים בעלות יופי רב, מחשבות בעלות עוצמה רבה, אך אני חייב להעיר ביחס לאותם אנשים שאתה מדבר עליהם ביאליק, ברנר, ברדיצ'בסקי על אנשים עליהם דיבר הרב קוק כשקרא להם "נשמות תהו", והם היו נשמות כה נעלות. אלה הם יהודים שהיו מעורים עמוק במקורות המסורת היהודית. רבים מהם למדו בישיבת וולוז'ין, הטקסטים של עמנו היו חקוקים בלבם. אם אני לא טועה, לפני מספר שנים הוקמה וועדה בשם וועדת שנהר, שנועדה לבדוק את רמת הידיעות של ישראלים צעירים שיצאו ממערכת החינוך הממלכתי. רבים מהם לא יכלו למנות את חמשת חומשי תורה, את עשרת הדברות, שלושת האבות וארבע האמהות. האם אין אתה חושש שמה שאנו רואים הוא אובדן ההמשכיות התרבותית. אובדן שצריך להדאיג אותי ואותך במידה שווה? ואני שואל אם הצדיקים האלה שאתה מדבר עליהם, אינם חלק מדור שנעלם, ומוחלף על ידי דור שההשפעות הגדולות עליו הן, כפי שמישהו בישראל אמר פעם, "שלושת ה - M - מדונה, מקדונלדס, ומייקל ג'קסון"?

■ עמוס עוז

כן, אני מסכים עם הרב קוק בתיאור של אותם סופרים כ"נשמות של תוהו", במובן העמוק של המילה. אני מכבד את הרב קוק בחושבי שהוא היה בעצם אחד מהם. על כן הצעתי כאן קואליציה. אני חושב שבית ברנר או בית ביאליק לבדם הם חלשים מכדי להילחם בגל החדש המתיוון. חיים גורי, המשורר, דיבר בפני קהל ובין שאר הדברים הוא נסחף ואמר, "אל תגידו בגת", והקהל שאל: "מה, למה דווקא בגת? למה שתושבי גת לא ידעו?" וזהו האיום הגדול ביותר, לא רק להמשכיות, אלא גם לחידוש, לתחייה. ואני מאמין כי המשכיות וחידוש הם שני צדדים של אותו מאבק: המשכיות בלי תחיה ויצירה, בלי לידה מחדש - המשכיות כזו דינה שתהפוך למוזיאון, מוזיאון מפואר, מוזיאון נפלא אבל רק מוזיאון. ומצד שני, אין יצירה ואין תחיה מבלי המשכיות. ואני חושב שעלינו לנסות ולהגן על הטקסטים המזינים אותנו; וכשאני אומר זאת אני מתכוון לכל הטקסטים העבריים הגדולים, החל מ"בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ" ודרך המשוררים הגדולים של ימי הביניים ועד לימינו אלה. אלה הם האוצרות שלנו, ואם נוותר עליהם, אין טעם לשמור על מדינה גדולה או רחבת גבולות- זה לא יועיל. יש סכנה שנאבד את הקרקע מתחת לרגלינו.

ברצוני לשאול אותך, הרב זקס, עד כמה יכולים היהודים הלא ישראלים, יהודי הגולה, להתייחס

◀...

למחלוקות ישראליות? יש לי חברים בלונדון שיודעים יותר טוב ממני כמה חברי כנסת יש לש"ס וכמה לדגל התורה. והם מתקנים אותי, הם באמת יודעים יותר טוב, אבל הם לא יודעים מהי מהות הדברים, מהו הבסיס המוסרי של המחלוקת בין נצים ליונים, של הקרע בין דתיים וחילוניים ובין המתנחלים לאנשי שלום.

■ הרב זקס

אני חושש שעלי להסכים אתך שוב. אבל אני איש גלותי, ולכן קשה לי לדבר עברית באותה קלות שאני מדבר באנגלית. ועם זה אני מחשיב זאת למצווה גדולה, לחנך את כל הילדים והילדות לדבר בעברית בכל בתי הספר היהודיים שלנו. ראיתי בשבוע שעבר בטורונטו קנדה כל בתי הספר שם לומדים עברית בעברית. ואנחנו, באנגליה, לא יכולים לעשות זאת. כמה חבל, עד כה לא יכולנו לעשות זאת. מדוע, אינני יודע. אך אני לוקח מהחוויה הזו את צו השעה - להתמקד בדיבור, בידע של השפה כי בלעדי הידע הזה, קשה לחוש את המציאות של האחר, להזדהות עם האח או האחות היהודיים בישראל.

היתה הנחה אחת, הנחה קלה לכל הציונים הראשונים אלה שעלו לארץ ואלה שלא עשו זאת ההנחה בדבר שיתוף אינטרסים טבעי בין יהודי הגולה ויהודי ארץ ישראל. אמנם היתה רק פעם אחת בכל ההיסטוריה של המאה ה - 19, שיהודים אורתודוקסים ורפורמים הצהירו הצהרה משותפת, ואתם יודעים מה היתה ההצהרה הזו "אנחנו לא מוכנים שתיאודור הרצל והציונות יהיו בארצנו". זוהי הסיבה שהקונגרס הציוני הראשון, שיועד להתקיים במינכן, נערך בסופו של דבר בבאזל. ולמרות זאת, רוב היהודים הניחו כי יש ביניהם שיתוף אינטרסים. אני חייב לומר כי ההנחה הזו לא קיימת יותר. יהודים רבים חשים כי אינם יכולים להזדהות עם ישראל. אמנם הייתי אומר שרוב הקהילה שלנו, עדיין תומכת בישראל, יהיה מה שיהיה, אבל... לחוש שאנחנו חלק מישראל וישראל היא חלק מאיתנו, זה מאד קשה, זה כרוך ב"דיסוננס קוגניטיבי".

דעתי היא שבמשך 50 שנה ישראל היתה לנו "עיר מקלט". כיום, מבחינת יהודי הגולה, ישראל היא מרכז החינוך של עם ישראל בכל העולם. ולכן אנחנו רוצים שכל אחד מילדינו יבלה פרק זמן משמעותי בישראל, ילמד כאן, כדי שהקשר לא יהיה בעיקרו פוליטי, אלא קשר של תרבות, של קרבת דם. אני שותף לדעתך שאנחנו כמו משפחה גדולה, ולכן יש לנו כאלה ויכוחים. אולם אני מסכם אתך שכדי לחזק את הקשר המשפחתי, זה צריך לזרום מהשפה, מהחינוך. מכך שנביא כל יהודי צעיר בעולם לבוא לכאן. אתה גר בהנדון, בגולדרס גרין, בווייליאמסברג. יש לך השקפה מאד מסויימת על העם היהודי, איך שלא תקרא לזה, הקסם הנסתר של הבורגנות. אתה עומד בכותל ואתם, אנשים שבאו לכאן מ 103 מדינות, ומדברים 103 שפות, כאן אתם רואים את האופי האמיתי, המלא של העם היהודי. אני חושב שגם על כך אנחנו מסכימים.

אז על מה לא נסכים? אני יכול לא להסכים איתך על דבר אחד? אתה יודע, היות והעלית את הנקודה של השפה, זה מאד מעניין שהתכנסנו כאן במסגרת תוכנית, שמארגניה התקשו למצוא את המילה העברית ל civility. לפני שש שנים היתה לי הזכות הגדולה לקבל משהו שנקרא <...>

“פרס ירושלים” שמקבלים אותו ביום ירושלים, במשכן הנשיא. היתה קבלת פנים, והנשיא התחיל בנאום: “אני רואה שהרב זקס קיבל את הפרס לחינוך יהודי בתפוצות. . . ובכן, חינוך יהודי עדיף מאף חינוך, אבל. . .” והוא המשיך ואמר שמה שאנחנו באמת צריכים זה לא הדבר המגוחך הזה, חינוך תורני, אלא מה שאנחנו באמת צריכים זה בתי ספר חילוניים טובים, שילמדו עברית, בלי כל השטויות התורניות האלה. . . בכל מקרה, זה היה דבר מאד הגיוני אבל לא בטוח שזה היה הזמן או המקום. וחזרתי לאנגליה וישבתי עם השגריר הישראלי ואמרתי לו “כבוד השגריר, עכשיו אני מבין למה אחרי 4000 שנה לשפה העברית עדיין אין מילה שמשמעותה “tact” והוא חשב ואמר: “כן, כן - בעברית tact זה טקט.”

עמוס, אולי הגיע הזמן שנלמד את המילים העבריות לטקט, ול civility, ולכל התכונות האלה, שאולי ימנעו מהמחלוקות הללו, שאני ואתה חוגגים אותן, מלהפוך לקרעים אמיתיים שתוצאותיהם

■ אני מפחד.

שניכם התייחסתם בכתביכם לנושא ה"תינוק שנשבה"- התיאור הזה של החיים בחברה החילונית. והייתי רוצה שתתייחסו לנושא בכמה מילים, בבקשה.

שאלתי למר עמוס עוז: בתחילת דבריו הוא הזכיר את המייסדים של קיבוץ חולדה, את אותם הטולסטויינים שהיו בעלי יסודות נפשיים רליגיוזים מאוד עמוקים. ושאלתי אליו: האם לא הגיע זמן שהמחנה החילוני החופשי בישראל שמר עמוס עוז משתייך אליו, יתחיל לחשוב לא רק על התחיה של השפה העברית, אלא גם על התחיה של אותה תחושה רליגיוזית עמוקה?

שאלה קצרצרה לרב זקס: מה הוא ואנשים אחרים באנגליה עושים כדי שכמה שיותר אנשים עם איכויות דומות לרב זקס יבואו לכאן לישראל, ויעזרו לנו כאן לבנות את החברה שלנו עם טקט יותר גבוה וברמה גבוהה יותר. תודה רבה.

■ הרב זקס: _____

פרופ' עוז אמר שאין זה עניינו לעורר בנו הרגשות של אשמה, אבל בכל זאת הוא הצליח בכך. אני מרגיש אשם שאני לא מדבר בעברית, אז "אשמנו, בגדנו", ואנסה בכל זאת להשיב לשאלות בעברית. קודם כל, השאלה על תינוק שנשבה. לפני 8 שנים כתבתי ספר "One People", "האם אנחנו עוד עם אחד"? הספר עוסק בחילוקי הדעות בעם היהודי בין יהודים אורתודוקסים ולא אורתודוקסים וכו'. רציתי להסביר איך אפשר לקרב בין הצדדים והשתמשתי במושג "תינוק שנשבה". זהו תוכן הספר מה אפשר לעשות עם המושג הזה? עכשיו אני יודע שזה לא יצלח. זה ממש פגיעה בכבודו של האחר, ואני לא יכול להשתמש במושג הזה זה היום. אם כן, איך אני מתייחס אל הלא-אורתודוקסי או הלא דתי? אני מקווה בדרך ארץ, אני מוכן לשמוע: "איזהו חכם הלומד מכל אדם", אם זה צדיק או לא צדיק, בן עולם הבא או לא בן עולם הבא - זאת אני מניח לקב"ה, זה המקצוע שלו.

שנית, מה יש לעשות כדי לשכנע את יהודי אנגליה לעלות ארצה? יש לי, ברוך ה', שני אחים היושבים פה היום - אזרחי מדינת ישראל, גרים בירושלים; וגם אישתי ואני מקווים, בעזרת ה', לבוא לגור פה, אחרי שאגמור את התפקיד שלי. אני גם כן עושה מה שאני יכול להודיע לקהילה היהודית באנגליה שהבית שלנו הוא ארץ ישראל, הוא מדינת ישראל. לפני 20 שנה התמנתי להיות מנהל בית המדרש לרבנים שלנו באנגליה, Jewish College. ובית המדרש הזה היה בית גדול ומפואר במרכז לונדון, והיה אוברדרפט בתקציב. אמרתי לבעלי הבית: תמכרו את הבניין ובנה בית יותר קטן בהנדון, במרכז היהודי; לא במרכז העיר, לא בניין מהודר, אלא בניין שאפשר

◀...

יהיה ללמד וללמד בו. השיבו לי: אין זה לכבודה של הקהילה האנגלית, שבמקום בית מדרש גדול ורב פאר במקום יוקרתי, יעמוד לרשותה רק בניין קטן מחוץ למרכז העיר! על כך עניתי להם: כל עוד לא היתה מדינת ישראל, אולי היה מותר לבנות בניינים של כבוד בחוץ לארץ. עכשיו, כשיש מדינת ישראל, כל בניין שבונים יהודים בחוץ לארץ, זו דירת ארעי, זה כמין זה סוכה. משזכינו למדינה יהודית בארץ ישראל, אסור לבנות בניינים שאומרים: זה הבית שלנו עכשיו, וגם לעתיד. ואני עושה סימנים כאלו להגיד לקהילה שלנו, שכאן בארץ ישראל מקומנו, זוהי המולדת שלנו. אני לא מסכים כלל לשיטת שלילת הגלות, כמו שאני לא מסכים לשום שיטה של שלילת האחר. אבל אני מקווה שסוף סוף יבואו כל היהודים שבעולם, And then guys, you will have real problems! ואז חברים, תהיינה לכם בעיות של ממש! ■

■ עמוס עוז: —

הייתי אומר שהערב שוחחנו כאן על קווי יסוד כלליים לעבודה רוחנית. אני חושב שגם נגענו בקלילות במה שבסופו של דבר עלול להפוך למחלוקת חריפה ביותר, אך זו תהיה מחלוקת במסגרת אותו הלך מחשבה כללי. דבר לדוגמה, הזכרתי כי לדעתי התפקיד הגדול, לשאת את דברה של התיאולוגיה היהודית, עבר מההנהגה הרבנית המסורתית אל הספרות העברית המודרנית. אולי יש כאן נושא לדיאלוג בעתיד. הייתי רוצה לשבת עם הרב זקס, ואולי גם עם אנשים נוספים בעלי הלך מחשבה דומה, ולהתווכח על משקלם התיאולוגי של דברי הכפירה אצל ברנר. אני אטען בוויכוח כזה, שחילול הקודש גם הוא סוג של דתיות. אצטט את שלמה צמח שאמר פעם: "אין אדם מקלל אלוהים אם אין אלוהים בלבד" אמשיך, אולי בצורה חריפה יותר מאשר הערב, להדגיש את משקלו של הגן האנרכיסטי הפורה בתרבות שלנו.

הדבר הנפלא שקרה הערב בדיאלוג הזה, נפלא מבחינתי, הוא שבמובן מסוים הרב זקס ואני כמעט מוכנים להתחיל לפעול פעולה רוחנית משותפת. לא התחלנו אותה הערב, זו לא היתה המטרה. הערב רק בדקנו את התדרים, התאמנו אותם, השוונו ציוד ואנחנו מדברים באותה השפה. אני חושב שזה מרגיע אותי. הרב זקס הוא אחד מן היהודים הבולטים ביותר בדור שלנו לא רק בגלל ספריו הנפלאים, לא רק בגלל עבודתו הקשה כמנהיגם הרוחני של רבים באנגליה, ובהם גם לא יהודים, אלא בראש ובראשונה כי הוא אחד האנשים היחידים שמציעים לנו דיאלוג קשה. לא דיאלוג קל, לא דיאלוג שבו אנו מצמידים תוויות אחד לשני, מכנים זה את זה בכינויים נוראים ומפנים את הגב זה לזה. אני חושב שמבחינה זו עצם נוכחותו של הרב זקס בחיינו, היא תופעה מעשירה. ואני אסיר תודה לך, הרב זקס, על השתתפותך בשיחה זו.

■ הרב זקס: —

זה לא דבר קטן שקרה הערב. אני יושב לצדו של איש שלפני יומיים אמר לי שהוא לא מוכן להסכים עם עצמו, ועכשיו הוא מסכים עם רב! מה שקרה הערב, בשבילי הוא חשוב מאוד. לא הסכמה, אלא חזון, תפקיד המתמקד בשלושה ממדים: השפה העברית בישראל ובחוץ לארץ, ידיעת המסורה, ארון הספרים העברי, והחשוב ביותר – צעקת הנביא – צעקה שהיא יהדות במובן הראשוני, האוטנטי ביותר. הפעם הראשונה שנתן לנו הקבה סימן, רמז, למה שהוא מצפה מאתנו, היתה אצל אברהם אבינו, כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". צדקה ומשפט זה דרך ה', וזו לא דרך קלה. והיוזמה הזאת, לעשות קואליציה על עניינים אלו, זה דבר חיובי מאוד וצריך לעשות הרבה, להמשיך את הדו-שיח.

◀...

יש הבדל גדול בין ויכוח או עימות לבין דיאלוג או דו שיח. בסיומו של ויכוח שני הצדדים נשארים כפי שהיו בתחילה. בשיחה אמיתית חל שינוי בשני הצדדים. כל אחד למד משהו מהשני, וכל אחד יוצא עם אופקים רחבים יותר. אני חושב שקרה משהו רציני הערב, ואני מאוד מודה לעמוס עוז, ומתפלל שירבו כמותו בישראל. ■